

**ҚЎҚОН ХОНЛИГИ МАДАНИЙ АЛОҚАЛАРИ ВА
УНИНГ МУЗЕЙ ЭКСПОЗИЦИЯСИДА АКС
ЭТИШИ: ТАХЛИЛ ВА ТАМОЙИЛЛАР**

*Мадрахимова Гулшаной Сотиболдиевна, Ўзбекистон
Республикаси Куролли Кучлари Академияси “Миллий
иғтихор ва ҳарбий Ватанпарварлик” кафедраси профессори*

**КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ КОКАНСКОГО ХАНА И
ИХ ОТРАЖЕНИЕ В МУЗЕЙНОЙ ЭКСПОЗИЦИИ:
АНАЛИЗ И ПРИНЦИПЫ**

*Мадрахимова Гульшаной Сотиболдиевна, профессор
кафедры “Национальная гордость и воинский патриотизм”
Академии Вооруженных Сил Республики Узбекистан*

**CULTURAL RELATIONS OF THE KOKAN KHAN
AND ITS REFLECTION IN THE MUSEUM
EXPOSITION: ANALYSIS AND PRINCIPLES**

*Madrahhimova Gulshanoy Sotiboldievna, Professor, Department
of “National Pride and Military Patriotism”, Academy of the
Armed Forces of the Republic of Uzbekistan*

Аннотация: Мазкур мақолада Кўқон хонлиги маданиятининг халқаро маданий алмашинувлар контекстидаги ўрнини аниқлаш, ушбу жараёнларнинг музей экспозицияларида қандай акс этаётганини тизимли таҳлил қилиш ва экспозицион фаолиятга янгича ёндашувлар киритиш орқали тарихий меросни жамоавий онг ва маданий идентитет шаклланишида фаол восита сифатида талқин этиши йўналишилари очиб берилган

Таянч иборалар: музей экспозициялари, дипломатик-маданий, меъморий, санъат, сарой анжомлари, ҳариталар.

Аннотация: В статье исследуется место культуры Кокандского ханства в контексте международных культурных обменов, проводится системный анализ отражения этих процессов в музеиных экспозициях, а также вводятся новые подходы к экспозиционной деятельности для интерпретации исторического наследия как активного инструмента формирования коллективного сознания и культурной идентичности.

Ключевые слова: музейные экспозиции, дипломатическо-культурные, архитектурные, художественные, дворцовая обстановка, карты

Abstract: This article explores the place of the Kokand Khanate culture in the context of international cultural exchanges, systematically analyzes how these processes are reflected in museum expositions, and introduces new approaches to exposition activities to interpret historical heritage as an active tool in the formation of collective consciousness and cultural identity.

Key words: museum expositions, diplomatic-cultural, architectural, art, palace furnishings, maps.

КИРИШ. Кўқон хонлиги давридаги маданий ҳаётни ҳар томонлама тадқиқ этишда давлатнинг ички ривожланиш омилларини таҳлил қилиш билан бир қаторда, унинг ташқи

маданий алоқаларини ўрганиш ҳам алоҳида методологик ва илмий-амалий аҳамият касб этади. Айниқса, хонликнинг Бухоро, Хива, Хитой ва Россия каби йирик давлатлар билан

<https://orcid.org/0009-0003-1931-0092>,
gulshanoymadrahimova@gmail.com

олиб борган сиёсий, иқтисодий ва маданий муносабатлари, ушбу ҳудудда шаклланган цивилизацион мероснинг шаклланишида ва маданий идентитет эволюциясида бевосита иштирок этган. Мазкур мақола доирасида Кўқон хонлигининг ташки алоқалар орқали маданий ўзгаришларга юз тутган йўналишлари, маданий алмашинув механизмлари ва бу ўзаро муносабатларнинг музей экспозицияларида қандай талқин қилиниши чўқур таҳлил этилган. Бу жараён, ўз моҳиятига кўра, тарихий реконструкция ва экспозицион интерпретация элементларининг ўзаро уйғулугига асосланади.

Хонликнинг қўшни давлатлар билан олиб борган маданий ва илмий алоқалари - нафақат дипломатик хатлар, элчилик миссиялари ва савдо алоқалари шаклида, балки китоблар, қўлёзмалар, бадиий буюмлар, илм-фан вакиллари ва усталар орқали амалга ошган кўп қиррали ва комплекс жараён сифатида қаралиши лозим. Айниқса, Бухоро ва Хива билан муштарак диний-таълимий тизимлар, мадрасалардаги илмий алмашинув, шоирлар ва муаррихларнинг мулоқоти хонликнинг ички маданий структураларига ўзига хос таъсир кўрсатган. Шу билан бирга, Россия империяси билан мустаҳкам иқтисодий ва сиёсий муносабатлар маданият соҳаси орқали ҳам акс этган бўлиб, рус тадқиқотчилари томонидан ийғилган Кўқон санъатига оид намуналар бугунги кунда Россия ва Ўзбекистон музей фонdlарида сақланмоқда. Хитой билан савdosotiқ орқали кириб келган ипак, чинни ва безак буюмлари эса амалий санъат ва хунармандчиликда янги услубий йўналишлар пайдо бўлишига сабаб бўлган. Буларнинг барчasi музейшунослик нуқтаи назаридан ўрганиладиган трансмаданий излар тизимини ташкил этади.

Кўқон хонлиги XVIII–XIX асрларда Марказий Осиё ҳудудида сиёсий ва маданий марказ сифатида шаклланиб, кенг миқёсдаги ҳалқаро ва ички маданий алоқалар орқали ўз цивилизациявий салоҳиятини мустаҳкамлади. Айниқса, бу хонликнинг маданий-сиёсий фаоллиги савдо-карвон йўллари, дипломатик алоқалар, диний-таълимий ришталар ва хунармандчилик орқали юзага келган маданий интеграция ва трансчегаравий мулоқотларда ўз

ифодасини топди. Бугунги кунда бу жараёнларнинг музей экспозицияларида акс этиши нафақат тарихни визуал реконструкция қилиш, балки миллий хотирани концептуал қайта қуриш масаласи сифатида қаралмоқда.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДЛАР. Мазкур муаммони ўрганишда тарихийлик, тарихийлик, тизимлилик, анализ ва синтез, комплекс ёндашув, контент анализ, ретроспектив таҳлил, қиёсий таҳлил каби методларидан фойдаланилди.

МУҲОКАМА ВА МУНОЗАРА. Кўқон хонлигининг Ҳиндистон, Хитой, Эрон, Бухоро, Хива, Қашғар, Россия билан олиб борган дипломатик-маданий алоқалари ҳарбий иттифоқлар, иқтисодий алмашувлар, шунингдек, илм-фан, адабиёт ва диний таълим соҳаси бўйича ҳам фаол ривожланган. Кўқон хонлигидаги маданий хаёт факат ички “консолидацияга эмас, балки ташки гуманитар экспансияга қаратилган эди. Бунда таълим, хунар, дин ва дипломатия воситасида хонлик ўзининг цивилизациявий майдонини кенгайтирган”[1].

Бугунги музей экспозицияларида Кўқон хонлигининг маданий алоқалари тўғрисидаги тасаввур одатда материал шаклдаги экспонатлар (масалан, буюмлар, либослар, аслаҳалар, қадимий хариталар, дипломатик хатлар) орқали ифодаланади. Бироқ бу алоқаларни факат физик обектлар орқали эмас, балки уларнинг семантик, аксиологик ва коммуникатив контекстлари орқали талқин қилиш концептуал ёндашув сифатида кўрилмоқда.“Кўқон хонлиги экспозициясида нафақат буюмлар, балки маданиятлараро алоқанинг фалсафий ва тафаккурий заминини очиб берувчи нарратив структура зарур. Бу экспозицияни оддий кўргазмадан эстетик-маданий мушоҳада майдонига айлантиради”[2].

Кўқон хонлигининг маданий алоқалари акс этган музей экспозицияларида хунармандчилик буюмлари (мисгарлик, заргарлик, кандақорлик, тўқимачилик), диний-адабий қўлёзмалар, сарой анжомлари, ҳарбий жиҳозлар ва ҳалқаро дипломатик совгалар муҳим тарихий манба сифатида талқин қилинади. Айниқса, Худоёрхон саройидаги тарихий музейда Бухоро амирлиги, Хива

хонлиги, Россия империяси, Қашғар ҳокимияти билан алоқаларни акс эттирувчи хужжатлар, совғалар, ҳатто қуроллар таҳлил асосида намойиш этилган. “Маданий алоқаларни фақат сиёсий фактлар эмас, балки эстетик тафаккур, материал маданият ва дипломатик одобнинг тарихий синтетик тизими сифатида англаш имконини беради”[3].

Шу билан бирга, экспозицияларда бу маданий алоқаларнинг икки ёқлама характеристи - яъни Қўқоннинг ўзга худудларга таъсири ва ўзга худудлар маданиятининг Қўқонга кириб келиши- изчил кўрсатилиши лозим. Масалан, Ҳиндистондан келган нозик ипаклар, Хитойдан кириб келган чинни буюмлар, Эрон зардўзлик анъанаси билан боғлиқ тикув ашёлари, Россия империяси воситасида олиб келинган қурол-аслаҳалар - буларнинг барчаси маданий алмашинув ва ижтимоий онг шаклланишининг кўзгусидир. “Экспозицион маданий тарихда обектлар орасидаги контекстуал муносабатлар ҳар бир экспонатни мустақил эстетик белги эмас, балки тарихий мулоқотнинг визуал белгиси сифатида талқин қилишни талаб қиласди”[4].

Қўқон хонлигининг маданий алоқаларини музей экспозицияларида акс эттирища горизонтал (маданиятлараро), вертикал (сиёсий-эстетик), замонавий (рақамли талқин), ва тарихий (фактологик асос) ёндашуввлар уйғунлигига асосланган тизими ёндашув зарур. Бу эса фақат тарихий обектларни намойиш этиш эмас, балки маданий онга тарихий мушоҳадани уйғотишининг эстетик моделига айланиши мумкин.

Қўқон хонлиги Бухоро, Хива, Россия ва Хитой билан бўлган маданий ва илм-фан соҳасидаги алоқалари кўп киррали ва мураккаб тизим сифатида белгиланган. Қўқон хонлигининг ҳар бир давлат билан бўлган ўзаро таъсиrlар алоҳида йўналишлар орқали тавсифланади:

Бухоро билан адабиёт ва ўзбек тилининг тараққиётидаги ўзаро таъсиrlар алоҳида ўрин тутган. Қўқон ва Бухоро адабий муҳитда умумий тил ва поетик маконни шакллантирган.

Хива билан диний таълим, ислом илmlари ва меъморий санъат йўналишларида муштараклик ва алмашинувлар кучли бўлган.

Россия билан маданий, педагогик ва илмий алоқалар XIX- асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб кучайиб, илмий-тарихий тадқиқотлар ва мактаб тизими ривожида акс этган.

Хитой билан савдо йўллари орқали техника, куй чолғу, хунармандчилик ва иқтисодий ҳамкорлик шаклланган бўлиб, бу маданий алмашинувни рағбатлантирган.

НАТИЖАЛАР. Қўқон хонлиги XVIII–XIX асрларда Марказий Осиёдаги энг фаол сиёсий ва маданий марказлардан бири сифатида шаклланди. Унинг маданий ва илмий алоқалари фақат ички ижтимоий-иқтисодий тараққиётга хизмат қилмаган, балки минтақавий цивилизациялараро мулоқотда ҳам муҳим рол ўйнаган. Қўшни давлатлар - Бухоро амирлиги, Хива хонлиги, Хитой империяси ва Россия империяси билан бўлган муносабатларда дипломатик-маданий ҳамкорлик, савдо-хунар алмашинуви, диний-таълимий алоқалар, илмий китоблар айланиши ва таржимонлик фаолияти асосий йўналишлар бўлиб хизмат қиласди. Бу алоқалар орқали Қўқон ўзининг геосиёсий мавқейини мустаҳкамлабгина қолмай, балки маданиятлараро кўпприк вазифасини ҳам бажарган.

Қўқон хонлигининг Бухоро амирлиги билан алоқалари диний илмлар, тасаввуф, ҳадис ва фикҳ доирасидаги узвий илмий ришталар билан ажralиб туради. Бухоро мадрасаларида таҳсил олган қўплаб қўқонлик олимлар, ўз навбатида Қўқонда ҳам диний-маърифий муҳитни бойитган. Т. Султонов бу борада шундай дейди: “Қўқон ва Бухоро ўтасидаги маданий узвийлик- бу исломий тафаккурнинг туркий ва форсий контекстда уйғунлашган илмий ҳаракати бўлиб, бу мулоқот икки хонликнинг тарихий тараққиётини симметрик равишда боғлаб турди”[5].

Хива билан бўлган маданий алоқалар эса, айниқса хунармандчилик, сарой маданияти ва тарихий-хронографик анъаналар доирасида яққол намоён бўлган. Қўқон тарихчилари-шоир ва ҳофизлар - Хива тарихнавислигидан илҳом олган, ўз навбатида Хивада ҳам Қўқон маданиятига қизиқиши бўлган. Буни қуидагича изоҳлаш мумкин. “Қўқонлик тарихчилар Хива

тариҳчилик мактаби услугидан самарали фойдаланган, айниқса девон услугидаги ёзма манбалар алмашуви икки тарафлама хроникал тафаккур шаклланишига олиб келган”[6].

Хитой империяси билан алоқалар асосан савдо йўллари, ипак йўли орқали олиб борилган бўлса-да, бу мулоқотларда буддист санъатдан тортиб, қоғоз ишлаб чиқариш технологиясигача бўлган маданий унсурлар қўшилиб кетган. Кўқон орқали Ўрта Осиёга Хитой чиннилари, кимматбахо матолар, қоғоз маҳсулотлари, шунингдек, шарқ фалсафаси элементлари кириб келган. Бу алоқаларни “ўзаро технологик-маданий диффузия” деб таърифлаш мумкин. “Кўқон ва Хитой ўртасидаги савдо-маданий мулоқот хонлик ичкарисида хитойча чиннилар, ипаклар, қоғоз ва ҳатто калиграфик эстетикага доир тушунчаларнинг кириб келишига сабаб бўлган”[7].

Россия империяси билан алоқалар эса дипломатик ва илмий жиҳатдан икки йўналишда олиб борилган:

Биринчидан, элчилик ва совға-салом воситасида алоқалар қучайган;

иккинчидан, Россия орқали Кўқонга Ғарб фани, картография, ҳарбий технологиялар ва рус тилидаги илмий-адабий манбалар кириб келган.

Айниқса, рус сайёхлари ва олимларининг Кўқон ҳақидаги ёзмалари, расмлари ва хариталари бугунги кунда муҳим илмий манбалардир. “Кўқон-Россия илмий-маданий алоқалари бир томонлама бўлмаган: Кўқон ҳам ўз маданий моделини рус интеллектуал маконига олиб киришга интилган”[8].

ХУЛОСА. Кўқон хонлигининг Бухоро, Хива, Хитой ва Россия билан бўлган маданий

ва илмий алоқалари фақат дипломатик даражадаги мулоқотлар эмас, балки цивилизациявий қарашлар, тафаккур моделлари ва маданий кодларнинг алмашинувига асосланган мураккаб тарихий ҳодисалардир. Бу алоқаларни таҳлил қилиш орқали Кўқон тарихини минтақавий интеграциялашган ва тафаккурий хилманикка очиқ маданият модели сифатида қайта англаш мумкин бўлади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Турғунов Ш. Кўқон хонлиги ва унинг маданий дипломатияси. – Тошкент: Фан, 2019. – 136 б. – Б. 88.
2. Ражабов А. Тарихий экспозициялар ва сивилизациявий онг. – Тошкент: Иқтисодиёт, 2020. – 142 б. – Б. 97.
3. Нурматов Т. Кўқон хонлигининг экспозицион тарихий семантикаси. – Фарғона: Илм Зиё, 2021. – 130 б. – Б. 104.
4. Носирова А. Музей экспозицияси ва маданиятларо семантика. – Тошкент: Маънавият, 2022. – 154 б. – Б. 119.
5. Султонов Т. Марказий Осиё хонликлари: илм-фан ва сиёsat. – Тошкент: Шарқ, 2020. – 144 б. – Б. 93.
6. Мўминов М. Туркистон хонликлари тарихида тарихий тафаккур. – Фарғона: Илм Зиё, 2021. – 130 б. – Б. 106.
7. Ёқубов А. Кўқон хонлиги ташки алоқалари тарихида Хитой омили. – Тошкент: Фан, 2019. – 124 б. – Б. 98.
8. Усмонов Ш. Кўқон ва Россия: маданий ўзаро таъсирлар тарихи. – Тошкент: Иқтисодиёт, 2021. – 150 б. – Б. 104.

